

פרק 9

מדעי היהדות

1. המחקר היהודי עד המהפכה

חיי היהודים בפטרוגרד לפני המהפכה הצטיינו ברמה הגבוהה של מחקר בתחום היהדות, שהושגה כבר בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20. הודות לפעילותם של שני ארגונים – חברת מפיצי השכלה בקרב יהודי רוסיה (אופ"ה) והחברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה.¹

הארגון אופ"ה הוקם בפטרבורג ב-1863 והיה ארגון המחקר הגדול ביותר להפצת התרבות וההשכלה בקרב יהודי רוסיה. מייסדי אופ"ה שאפו להפיץ בקרב העם היהודי ידע חילוני בשפה הרוסית. הארגון הדפיס ספרות מדעית וחינוכית, פיתח תוכניות לימוד עבור בתי הספר היהודיים, העניק עזרה לסטודנטים יהודיים עניים, עודד עריכת מחקרים בתחום מדעי היהדות, אירגן הרצאות, דיונים וסמינרים, בהם הופיעו פעילי המדע והתרבות היהודיים. לארגון אופ"ה היו סניפים באודסה, במוסקבה, ביקטרינוסלב, בקובנו ובערים אחרות.

אם בראשית פעילותו נשא הארגון אופי רוסיפיקטיבי מובהק, הרי שלקראת סוף המאה ה-19 הוא התחיל לנטות ללאומיות והדבר התבטא בעידוד הלשון העברית ואחר-כך גם היידיש. באותה תקופה התחיל אופ"ה להקדיש תשומת לב גדולה יותר לבתי הספר היהודיים היסודיים, סיבסד הוצאה לאור של ספרי לימוד ואפילו התחיל להקים בתי הספר משלו. בתקופת מלחמת העולם ה-1 בשל בעית הפליטים, התפתחה פעילות עזרה של הארגון למוסדות הלימוד היסודיים הודות לכספים, שהועברו לאופ"ה מיקופ"ו. במהלך שנתיים נפתחו 370 בתי ספר עבור 30,000 תלמידים, שתקציבם השנתי היה מיליון רובלים.² הועד של אופ"ה פיתח גם תוכניות ההשכלה היהודית הגבוהה והתכוון לפתוח אוניברסיטה יהודית בפטרוגרד.

בשנת 1892 הקימה קבוצת משפטנים צעירים, המשולהבת מקריאתו של שמעון דובנוב,³ ועדה יהודית להיסטוריה ואתנוגרפיה ובראשה עורך דין בעל שם - אלכסנדר פאסובר, אותו החליף במהרה מקסים וינאבר. הועדה תהחילה לצבור ארכיון של תעודות ואוסף של מוצגי מוזיאון, ששיקפו את עברה של יהדות רוסיה. ב-1908 הפכה הועדה לחברה יהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה, אשר איחדה מרבית ההיסטוריונים והאתנוגרפים היהודיים ברוסיה וחובבים רבים. מ-1909 יצא לאור הקובץ המדעי החשוב בתולדות העם היהודי *Evreiskaya starina* (העולם היהודי העתיק), שנערך על ידי שמעון דובנוב. החברה המשיכה להשלים את הארכיון ואת המוצגים המוזיאוניים, אירגנה הרצאות לציבור ותמכה בהדפסת פרסומים על נושאים

היסטוריים. ב-1916 הוקם מוזיאון יהודי, שנבנה על בסיס החומר, שנאסף בשנים 1911-1914 על ידי משלחות החברה בראשותו של שלמה אנסקי.

בהתאם למסורת של תנועת ההשכלה לא הגבילו מוסדות המדע היהודיים את פעילותם לתמיכה במדע בלבד. הם שאפו להשכלה ולחינוך העם, לחיזוק התודעה הלאומית לשם הצלת המורשת הלאומית הנכחדת. התפתחותם ופרסומם של מדעי היהדות נחשבו בעיני פעילי הציבור כהמשך העזרה החברתית והמקצועית והענקת שירותי תרבות או בניית הקהילה. לא במקרה השתתפה חברת אופ"ה בהחלטות, שדנו בחיים הציבוריים תוך שיתוף פעולה אם אוז"ה, אורט ויקופ"ו ובהנהלת אופ"ה והחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה ניצבו פעילי ציבור, שלא היו היסטוריונים מקצועיים או מזרחנים ומומחים לעברית. מדענים יהודיים רבים השתתפו באורח פעיל לא רק בפעילות חינוכית, אלא גם בחיים הציבוריים והפוליטיים.

מהפכת פברואר פגעה במהלך התקין של המחקר היהודי. האסיפות הכלליות של חברי החברה האנתרופולוגית נפסקו. בשנת 1917 התכנס ועד החברה לעתים רחוקות יותר מהרגיל. על רקע הפרסומים המפלגתיים, שהתרבו באותה תקופה, כמעט ולא הופיעו פרסומים מדעים בתחום היהדות. רק ב-1918 ראה לבסוף אור הכרך העשירי של *Evreiskaya starina*. גם פרסומו של כתב העת ההיסטורי הראשון ברוסיה בשפה העברית 'העבר' בעריכתו של שאול גינזבורג לא עלה יפה. בקיץ 1918 עברה מערכת כתב העת למוסקבה ושם נסגרה בהשפעת הקומוניסטים היהודיים. המערכת עברה לתל-אביב והמשיכה להתקיים בארץ ישראל.

המחסור בספרים, שפסקו מלהגיע מחוץ לארץ היווה מכשול נוסף בעריכת מחקרים מדעיים. בשל מעשי שוד תכופים נאלצו לסגור זמנית את המוזיאון היהודי. למרות שפורמלית בין השנים 1916 ו-1918 גדל מספר החברים מ-710 ל-823 נפסק הקשר עם רובם, שהתגוררו מחוץ לפטרוגרד. כמו כן כמעט וחדלו להגיע ההכנסות מתשלום דמי החבר. רק הארכיון והספרייה של החברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה המשיכו לקבל מסמכים וספרים של פעילי ציבור, שנפטרו ושל ארגונים יהודיים שחוסלו.⁴ ביתר התחומים גוועה פעילות החברה כמעט לחלוטין.

העברת הבירה למוסקבה לא הביאה למעבר המידי של מרכז המחקר המדעי לשם, מכיוון שהספריות והארכיונים החשובים ביותר וכמובן החוקרים עצמם נשארו בפטרוגרד. למרות הרעב והקור המשיך שמעון דובנוב לשקוד על כתיבת הכרכים הרבים של *Vsemirnaya istoria* *evreiskogo naroda* (דברי ימי עם עולם) וניהל יומן בו רשם את התרשמויותיו מאירועי העיר. ישראל צינברג סיים באותה עת כרך של תולדות הספרות היהודית, שהוקדש לספרות ימי הביניים, אבל לא הצליח להוציאו לאור ברוסיה. למרות זאת הוא התחיל לעבוד על הכרך הבא, שהיה

מוקדש לספרות תקופת הרנסנס. אחרי יום עבודה מייגע בבית החרושת, התגבר צינברג על העייפות והמשיך לשבת במשך שעות ארוכות באולמי המוזיאון האסיאתי הבלתי מחוממים, כדי לעבוד על המונוגרפיה שלו. "במחקר מדעי מתעסקים רק מעטים מאתנו. הסביבה המתאימה חסרה כאן לגמרי. יש לעבוד עבודת פרך כדי לקבל פת לחם יבשה." כתב ב-1920 - לשלמה ניגר לניו-יורק.⁵ אכן, בעיר הלכו ופחתו אנשים בעלי מסירות נפש כמו דובנוב וצינברג.

2. שנות העשרים

השלטון החדש לא התנגד תחילה להתפתחות מדעי היהדות, לכן, ב-1919 העביר משרד החינוך לחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה סכום של 250,000 רובלים והבטיח להוסיף סכום זהה גם בשנים הבאות.⁶ גרינברג - פקיד בכיר במשרד החינוך - הסכים גם לממן את עבודתן של ועדות הארכיונים, שאספו חומר לפרסום על תולדות הפרעות האנטי-יהודיות, על משפטי עלילות דם וגם על ארכיונים לתולדות ההשכלה היהודית, שהוקמו לפי הצעתו של גריגורי קראסני-אדמוני⁷ וכן ועדה לעריכת מפתח ביבליוגרפי לספרות רוסית-יהודית.

הועדה שעסקה במשפטי עלילות דם, שמחצית חבריה היו לא יהודים, הכינה כרך מסמכים על משפט עלילות דם שהתקיים בגרודנו ב-1816, אשר לא יצא לאור. גם הועדה ביבליוגרפית לא פירסמה דבר. הועדה לענייני פרעות הוציאה לאור שני כרכים של מסמכים (ב-1919 וב-1923). כרך אחד הוציאה גם הועדה להשכלה יהודית. ב-1920 הועברו הועדות לידי המחלקה היהודית במשרד החינוך.

מכיוון שמאופ"ה נלקחו בתי הספר היהודיים, נאלץ גם הארגון הזה להתרכז על עבודת מחקר, שהקפיו מאוד הוגבלו. ב-1919 הוציא אופ"ה לאור שלושה ספרים ביידיש. שניים מהם שחוברו על ידי שמואל רוזנפלד, הוקדשו לפעילי תקופת ההשכלה והספר השלישי של ישראל סוסיס להיסטוריה חברתית וכלכלית של יהודי רוסיה בתחילת המאה ה-19.⁸ מצבו של ארגון אופ"ה כנראה השתפר במקצת, כאשר בנובמבר 1921 הצליחו להכלילו ברשימת הארגונים של המרכז האקדמי הפטרוגרדי. ספריית אופ"ה, בה נשמרו כ-60,000 פרסומים מודפסים, אוסף של כתבי יד נדירים 300 - יצירות אומנות, התחילה לקבל מימון ממחלקת החינוך המחוזית.⁹

בתקופת נאפ התחילה התאוששות בתחום המחקר בפטרוגרד. חבילות המזון של קרן העזרה לחוקרים ולסופרים היהודיים ברוסיה, שנוסדה בברלין בתחילת 1922 הקלה על חייהם של פעילי התרבות והמדע.¹⁰ שוב אפשר היה לעסוק בהוצאות עצמאיות לאור והדבר איפשר להדפיס בפטרוגרד שורה של ספרים בתחום ההיסטוריה היהודית. שני ספרים של דובנוב יצאו לאור זמן

מה לאחר הגירתו של ההיסטוריון, ב-1922- הספר 'יהודים בתקופת שלטונו של ניקולאי ה-2'¹¹ וב-1923- 'יהודי רוסיה ואירופה המערבית בתקופת הריאקציה האנטישמית'¹². סולומון לוריא הוציא ב-1923- לאור ספר 'אנטישמיות בעולם העתיק'¹³. ב-1923- פירסם שאול גינזבורג את ספרו 'העבר, סקירות היסטוריות'¹⁴ וב-1925- יצא לאור סיפרו של נחום בוכבינדר 'תולדות תנועת הפועלים היהודית ברוסיה'¹⁵, בו מתואר מאבקה של מפלגת 'הבונד'. יולי גסן עיבד ופירסם בשנים 1925 ו-1927- שני כרכים של 'תולדות העם היהודי ברוסיה'¹⁶ ולא הוסיף מאז לכתוב על הנושא היהודי. ספרו של גסן עסק יותר במדיניות הממשלה ביחס ליהודים ולא בחיי היהודים עצמם. הדבר נבע, ראשית, מתוך כך, שלגסן הייתה גישה נוחה יותר לארכיונים ממלכתיים מאשר להיסטוריונים יהודים אחרים ושנית, מכיוון שהוא לא השתמש במקורות יהודיים, שהרי כפי שהעיד י' צינברג "לא הכיר את הכתב היהודי"¹⁷. ב-1922- הוציא הארגון אופ"ה קובץ מדעי-ספרותי *Evreiskaya mysl* (מחשבה יהודית) בעריכתו של ש' גינזבורג. ברור שרק חלק מתוכניות הפרסום יכלו להתממש. כך, לאחר שצינברג השתכנע שלמונוגרפיה שלו על תולדות הספרות היהודית אין שום סיכוי להתפרסם ברוסיה הסובייטית, הוא חתם על הסכם עם ההוצאה לאור בוילנה. אחת הסיבות להגירתו של דובנוב ב-1922- לגרמניה הייתה שאיפתו לפרסם את ה'אופוס מאגנוס' שלו 'דברי ימי עם עולם' בו-זמנית ברוסית, בעברית, בידיש ובגרמנית והרי ברוסיה היה הדבר בלתי ניתן לביצוע.¹⁸

ב-1923- נסגרו בפטרוגרד רוב המוסדות שפעלו בתחום הרוחני, אולם כמאה מוסדות מחקר לא נפגעו, מכיוון שהממשלה הסובייטית הייתה מעונינת למשוך אליה מדענים, שהיו מרוכזים בפטרוגרד - המרכז האקדמי הגדול ביותר. ארגון אופ"ה קיבל גושפנקא חוקית בתור חברה מדעית בעלת זכות לפעול בפטרוגרד ובגוברניה שלו בלבד וללא זכות לעבוד "בקרבת המוני העם", כפי שהשתוקקו מייסדיו.¹⁹

גם פעילות החברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה התרחבה, לאחר שהיא קיבלה כספים מארצות הברית.²⁰ כמו אופ"ה גם החברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה איבדה את מעמדה בתור ארגון כלל-רוסי ונאלצה להגביל את פעילותה רק לתחום המחקר, למרות שיושב הראש החדש שלה פרופסור לאתנוגרפיה לב שטרנברג, לשעבר חבר מפלגת המהפכנים 'נארודניה ווליה', חלם על כך, שהחברה תגבש את התודעה הלאומית של העם היהודי ועל ידי ההבנה של העבר תקבע את מטרותיו הלאומיות, מכיוון שלדבריו "עם ללא יעד לאומי, ללא אידיאולוגיה, איננו יכול להתקיים".²¹ ביוני 1923 שוב נפתחו שערי המוזיאון היהודי של בחברה.²² כיושב ראש הועדה של המוזיאון נתמנה חבר האקדמיה לפיסול איליה גינזבורג ועוצר המוזיאון – אומן צעיר סולומון יודובין, חבר

משלחות אתנוגרפים של אנסקי. כעבור שנה יצא לאור גיליון אחת-עשר של *Evreiskaya starina* בו באה לידי ביטוי העדפה של האתנוגרפיה על ידי יושב ראש החדש של החברה. ב-1927 במהלך ההדפסה של הקובץ ה-12 נפטר שטרנברג, לכן כרך 13 האחרון (1930) יצא בעריכתו של י' צינברג, יושב ראש האחרון של החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה.

חברי החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה התעניינו גם במתרחש בארצות חוץ. כך למשל, הועדה לחקר העתיקות היהודיים, שפעלה ליד החברה תחת הנהגתו של יעקב אייגר, עסקה בהמצאת מונחים מדעיים מודרניים (בעיקר בתחום הרפואה) בעברית על סמך לשון התלמוד. את המונחים הם קיוו להחדיר לשימוש בארץ ישראל לכשתקום. אחד מחברי הועדה ולדימיר (ירחמיאל) יופה, פירסם בכתב העת 'הרפואה', שיצא לאור בארץ ישראל, מאמר על מיקרוביולוגיה, בו הוא השתמש במונחים החדשים.²³

חברי החברה יולי גסן, דוד זסלבסקי, סרגיי לוזינסקי, יחיאל רברבה ואפילו הקומוניסט היהודי ישראל סוסיס, השתתפו באורח פעיל בקבצים הפופולריים *Evreiskaya letopis* (דברי הימים היהודיים), שהופיעו בין השנים 1923 ו-1926. ברובם היו אלה זכרונות, מחקרים על עבר לא רחוק, פובליציסטיקה. חלק מהמאמרים היו חדורים נוסטלגיה לחיי המסורת היהודית ההולכים ונעלמים, כמו למשל מאמרו של יחיאל רברבה 'חתונתו של צדיק ממקורב'²⁴ בו מופיעה קריאה לשמור על מורשת העבר 'כל עוד הסערה העולמית לא פיזרה את שארית הגחלת לעבר שבעה ימים'. כתב העת הזה מהווה לא רק מצבת זיכרון לפטרבורג היהודית מלפני המהפכה, לשתדלנים, לאנשי ההשכלה, ללוחמי השוויון. זהו גם ניסיון מופלא – פרי יוזמתם של אנשי המדע, העיתונאים ופעילי הציבור היהודיים מהדור הקודם – לחדור ב-1920 לחוגי הקוראים הנרחבים. כנראה שנגישותו הרבה ורבגוניותו של כתב העת וכן נטייתו לעסוק בנושאים דתיים, הביאו לאיסור להוציאו לאור על בסיס ההאשמה המפוברקת על ידי השלטונות בציונות.²⁵

בשנים 1922 ו-1926 הוציא הארגון אופ"ה שני קבצים של *Evreiskaya mysl* בעריכתו של שאול גינזבורג, בהם יחד עם חברי הארגון השתתפו נציגי חוגים אקדמיים לא יהודיים וסילי סטרובה וניקולאי מאר.

הפירסום האחרון של אופ"ה היה *Evreiskii vestnik* שיצא לאור ב-1928. כנראה שהצנזורה שהוחרפה באותה עת גרמה להתמרמרות בקרב המדענים. מכיוון שלא הייתה להם אפשרות להביע את מחאתם בגלוי, כלל העורך בקובץ, ודאי לא במקרה, את 'הקטעים מתוך הזכרונות' של לייב-יהודה גורדון, בהם הופיע תיאורו הדוחה של צנזור הספרים היהודיים יעקב ברפמן.

ברפמן היה יהודי מומר שפירסם (1865) 'ספר הקהל' שבא להוכיח את חוסר נאמנותם של היהודים לממשל. בנוסף לכך סופר שם על מכתבם של היהודים מברדיצ'ב, שנשלח ביוזמתו של מפקד הז'נדרמים בעיר לראש ממשלת אנגליה, הלורד ביקונספילד (דיזרלי), בו נטען ש"חיי היהודים ברוסיה נהדרים ושהם אינם סובלים משום הגבלות".

השפעת הארגון אופ"ה והחברה האתנוגרפית הופצה לא רק באמצעות פירסומים מודפסים. הרצאות קבועות, שנערכו בישיבות של הארגון היוו מקום מקלט לאותם נציגי אינטליגנציה, שלא רצו להיפרד מהתרבות היהודית האהובה עליהם, למרות שרבים מהם עבדו בתחומים הרחוקים מאוד מהיהדות. למשל, דוקטור שוורץ היה רופא, יופה - מיקרוביולוג וצינברג - כימאי מתכות. ב-1927 נעצר לראשונה והוגלה יוסף אמוסין (1910-1984) שהפך מאוחר יותר לחוקר מגילות קומרן. לפי השמועות, סיבת מעצרו היא, שמייד לאחר הגעתו מויטבסק ללנינגרד יצר קשר עם חבר הארגון אופ"ה.²⁶ ולדימיר יופה שנולד בעיר פרם הופיע בישיבת אופ"ה עם הרצאה על שירתו של זלמן שניאור. מרק וישניצר, שביקר ב-1927 בברה"מ העיד, שלהרצאות שאורגנו על ידי אופ"ה והחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה הגיעו בכל פעם 60-70 איש ולפעמים נכחו אפילו 200 מאזינים.²⁷ בשנים 1925-1927 היו באופ"ה ובחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה 65-80 חברים בכל אחת. הספרייה הגדולה של אופ"ה הייתה מאוד אהודה על הקוראים והיא הכילה ספרים בתחום היהדות ב-14 שפות. בשנות 1927 ביקרו בה למעלה מ-4,000 קוראים.²⁸ הספרייה המשיכה לצבור כותרים, בעיקר הודות לאוספים הפרטיים של מדענים ועובדי ציבור שנפטרו. נערכו גם החלפות עם מוסדות מדע יהודיים ועם הספרייה של האוניברסיטה העברית בירושלים. ספרים חדשים הגיעו מארגונים יהודיים בברלין. התקציב של אופ"ה היה מורכב מדמי חבר וממענקים של הג'וינט.²⁹

הפופולריות הניכרת של אופ"ה והחברה האתנוגרפית הדאיגו מאוד את שלטונות העיר. בשנות העשרים היו שני הארגונים האלה המבצר התרבותי האחרון של 'פטרבורג היהודית' והשלטונות התייחסו בסלחנות לקיומם, כל עוד הנושאים האסורים (ציונות, עברית, דת) לא תפסו מקום משמעותי במחקרים שלהם ועד אשר מדיניות הפנים של הממשלה הייתה יחסית ליברלית.³⁰ השלטונות לא הצליחו לגרום לסובייטיזציה של הארגונים האלה. בקרב חברי אופ"ה לא היה ולו קומוניסט אחד וגם בהנהלת החברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה לא היו ליבסקציה אנשים משלה. בשנת 1929 הודיע עיתונאי סובייטי, כשהוא מתכוון לשני הארגונים האלה, ש"קבוצה אחת של מדענים יהודיים בעיר לנינגרד נותרה מחוץ לתחום ההשפעה של המהפכה התרבותית שלנו".³¹ שירותי הביטחון הסתפקו בינתיים במעקב צמוד אחר פעילותם של הארגונים האלה.

אולם עם חלוף הזמן ועם התגברות הרדיפות היה לארגונים האלה קשה יותר להסתדר. הועד של אופ"ה לא יכל עוד להשתמש בכתוב היהודי בפרסמו את כתב העת *Evreiskii vestnik*. בישיבות הארגונים נאלצו לפעמים להעניק את זכות הדיבור לקומוניסטים יהודיים.³²

בסוף שנות העשרים חל מיפנה במדיניות הפנים של הממשלה כלפי המיעוטים הלאומיים. באותה תקופה פורקה האקדמיה למדעים שמקום מושבה היה אז בלנינגרד.³³ בתנאים אלה לא היה שום סיכוי לארגון אופ"ה ולחברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה להמשיך ולהתקיים, שהרי ארגונים אלה נחשבו בעיני השלטונות גם כארגונים 'פטרבורגיים', בורגניים וגם כלאומניים. בספטמבר 1928 הודיעה מערכת כתב העת *Tribuna*, שהעיתונאי סולומון נפומניאשצ'י מתכוון להחרים מתוך ארכיון החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה חלק מהחומר, כדי למסור אותו לחברה להיסטוריה, לספרות וללשון היהודית, שכביכול זה עתה הוקמה, אך בעצם לא הייתה קיימת כלל. ביוני 1929 התקיף עיתונאי באותו כתב עת את הארגון אופ"ה והחברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה וקרא לעבור מהחרמתם 'לגיוסם של האנשים האלה, שבשל סיבות רבות לא הצטרפו לבניית הסוציאליזם וממשיכים לנבור בתוך אבק, להצטרף אלינו'.³⁴ המילים האלה, היו בעצם המשך לטיעונו של ההיסטוריון הסובייטי הרשמי מיכאל פוקרובסקי, אשר סבר ש"תקופת הדו-קיום בשלום עם התורות הבורגניות הגיעה לקיצה".³⁵

3. חיסולם של מדעי היהדות

החל ביולי 1929 פעלה בלנינגרד ועדה ממלכתית ל'טיהור' בקרב צוות העובדים של האקדמיה למדעים. הטיהור התבטא בפיטורים ובמעצרים רבים. לפי חישוביו של פ' פרציונוק בסך הכל בקשר לתיק של האקדמיה למדעים נעצרו לא פחות מ-150 איש, שני שלישים מהם היו היסטוריונים, מוזיאולוגים, גיאוגרפים, ארכיונאים, אתנוגרפים.³⁶ באותו זמן פעלה בעיר ועדה לחקר המצב הפוליטי של הארגונים היהודיים.³⁷ הועדה, שלא כללה ולו מומחה מדעי אחד, בחנה במהלך יום אחד את פעילות החברה האתנופולוגית והמוזיאון שלה. בעקבות המסקנה של הועדה, החליט הועד הפועל של לנינגרד לחסל את החברה היהודית ההיסטורית ועל כך הודיעו ב-9 בדצמבר 1929 לוועד שלה. באותו זמן נסגר גם הארגון אופ"ה. המוזיאון, הארכיון והספרייה של הארגונים נסגרו גם הם. אוספים נדירים של ספרים, כתבי יד, מסמכים בעלי ערך היסטורי ואומנותי נאבדו או פוזרו בארכיונים הממלכתיים של לנינגרד, קייב, אודסה, מינסק ומוסקבה.³⁸ אחרי חיסול הארגונים היגר לארה"ב היושב ראש האחרון של אופ"ה שאול גינזבורג, שהיה כנראה מבוהל מהמעצרים של אנשי המדע.

בד בבד עם ארגונים יהודיים התקיימו בלנינגרד גם מחקרים רשמיים של היהדות. הם עסקו בעיקר רק באספקטים הקלאסיים של מדעי היהדות (עברית, שפות שמיות, היסטוריה עתיקה), אשר נחקרו באוניברסיטה, בספרייה הציבורית על שם סאלטיקוב שצ'דרין ובמוזיאון האסיאתי.³⁹ באוניברסיטה עבד עוד מלפני המהפכה מומחה לשפות שמיות פאוול קוקובצוב (1861-1942), אשר גידל שורה ארוכה של תלמידים ובתוכם המומחה לעברית מיכאל סוקולוב (1890 – הוצא להורג ב-1937), מומחה ללשון הערבית איסק ויניקוב, פרשן התנ"ך ומומחה ללשון העברית יוסף בנדר (1900-1941), מומחה לשפות שמיות אנדריי בוריסוב (1903-1942).

חברה ארץ-ישראלית פרבוסלבית (Pravoslavnoye Palestinskoye obshchestvo), שהוקמה ב-1882 כדי לעודד עלייה לרגל של הפרבוסלבים לארץ ישראל, נהפכה ב-1918 למוסד מדעי גרידא ונכללה באקדמיה למדעים. בחברה הקדישו תשומת לב להיסטוריה העתיקה של היהודים ולתולדות היהדות. במחלקה של כתבי היד של הספרייה הציבורית הממלכתית עבדו על תיאור כתבי היד הערביים והיהודיים. בין השנים 1918 ו-1930 עבד באוסף הספרים היהודיים דוד מגיד.⁴⁰ במוזיאון האסיאתי קיטלג סולומון וינר אוסף עשיר של ספרים יהודיים מהספרייה, שהוענקה בשנת 1882 על ידי הסוחר לב פרידלנד ואילו בכתבי היד של האוסף עסק יונה גינצבורג (1871-1942). את עבודות המחקר פירסמו חוקרי היהדות בכתבי עת מדעיים Vostok (1925-) ו-Novyi Vostok (1921-1930) ובשנתון Zapiski Kollegii vostokovedov.

אתנוגרפיה יהודית התפתחה בשנות העשרים הודות למאמציו של לב שטרנברג ושל האתנוגרף יבגני קאגארוב שעבר ב-1925 מחרקוב ללנינגרד. הם הקימו קבוצה יהודית בחוג האתנוגרפי באוניברסיטה. ב-1926 בעריכתו של ולדימיר טן-בוגורז יצא ספר על מצב העיירה היהודית, שנכתב על סמך תוצאות המחקר של המשלחת של שנת 1924.⁴¹

המחקר האקדמי נשען עלהמחקר הנוצרי של התנ"ך, שלא הכירו בקיום העם היהודי המאוחד לאחר חורבן הבית השני. מכיוון שהמרקסיזם ירש את ההשקפה הזו, הרי שבשום אוניברסיטה בלנינגרד לא התקיימו אחרי מהפכת אוקטובר החוגים להיסטוריה היהודית החדשה והנושא לא נחקר גם במוסדות למחקר האקדמי. גם המרצים הוותיקים לא היו מסוגלים לקבל את רעיון ההיסטוריה היהודית המעמדית, אותו ניסתה להפיץ היבסקציה בקייב ובמינסק ושלא התקבלה כלל בלנינגרד. לא רק לוזינסקי, גינצבורג וצינברג, אלא גם המרקסיסטים בוכינדר וסוסיס – ההיסטוריונים היהודיים, לא מצאו את מקומם במוסדות המחקר האקדמי בלנינגרד, לכן אחרי סגירת אופ"ה והחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה יכלו להחזיק מעמד במוסדות המחקר הרשמיים

רק חוקרי ההיסטוריה העתיקה. תפקיד די חשוב היה גם לתחושות האנטי-יהודיות של אחדים מהפרופסורים. באמצע שנות העשרים נתמנה לתפקיד רקטור האוניברסיטה ניקולאי דרוז'אבין – לשעבר חבר בברית העם הרוסי, שהצטרף לקומוניסטים.⁴² עובדה זו כנראה לא הועילה לעליית מספר היהודים בחוגים למדעי היהדות. מצד שני, אנשי המדע היהודיים, שלא התקבלו למוסדות המחקר הרשמיים, היו פחות תלויים מבחינה אידיאולוגית, בשעה בחבריהם הלא יהודים שעבדו באוניברסיטאות התקשו לנהוג על פי עקרונותיהם. כך, וסילי סטרובה הזדרז להחדיר את תורת המרקסיזם-לניניזם לחקר החברה של המזרח העתיק. הוא לא הסתפק בהגדרה המעורפלת של מרקס על 'שיטת הייצור האסיאתית', הוא 'גילה' במזרח העתיק וגם אצל היהודים, צורה חברתית-כלכלית עבדותית, במובן יווני-רומי.⁴³

למרות ההפרש הניכר בין מדעי היהדות הרשמי והבלתי רשמי, החרם של החברות המדעיות היהודיות לא היה כה חמור, כפי שזה היה רצוי לשלטונות. אנשי מדע רשמיים, כגון פראנק-קמנצקי, ויניקוב, קוקובצוב, ניקולסקי, סטרובה, שטרנברג השתתפו, כל אחד במידה שונה, בעבודתה של האוניברסיטה היהודית, בפעילותם של הארגונים אופ"ה והחברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה. מצדם, אנשי מדע אחדים מהסביבה היהודית (ש' וינר, ד' מגיד, י' רברבה, י' מארקוב, י' גינצבורג) עבדו במוסדות אקדמיים. כאשר בשנת 1928 התחילו ברס-שמרה חפירות העיר הפיניקית אוגריט, התחילו י' רברבה, י' פראנק-קמנצקי וני' ניקולסקי לחקור את הכתב האוגריטי.⁴⁴ המומחה לעברית א' בוריסוב וסטודנט הפקולטה למזרחנות רוברט לויין השתתפו גם הם בחוג בלתי לגאלי של המשורר העברי חיים לנסקי (ראה בהמשך).

הרס המחקר האקדמי בתחום המזרחנות התרחש במקביל עם הטיהורים באקדמיה למדעים. ב-1930 נאלץ קוקובצוב להפסיק את ההוראה באוניברסיטה. חמש השנים שאחרי זה לא לימדו עברית במסגרת האוניברסיטה. ב-1930 נסגרו שני כתבי עת בתחום המזרחנות *Novyi Vostok* ו-*Zapiski Kollegii vostokovedov*.⁴⁵ הטיהורים לא פסחו גם על דוד מגיד הישיש, אשר בסוף 1929 פוטר מהספרייה הציבורית בגין הכנת לוחות שנה יהודיים וקשר עם מדענים זרים ובתוכם עם אנשי האוניברסיטה העברית בירושלים. מאוחר יותר נאסר על מגיד המובטל לחקור באורח פרטי את כתבי היד היהודיים בספרייה, מכיוון שלפי דברי ההנהלה, הוא היה תאולוג ולא מדען.⁴⁶ רברבה שחזר ב-1930 ממינסק ללנינגרד לא יכול היה במשך שנה שלמה למצוא לעצמו עבודה במקצוע, עד שהתקבל לקבוצה היהודית במחלקת כתבי היד של הספרייה הציבורית הלאומית, כנראה במקום מגיד.

סופיה מגיד, בתו של דוד מגיד, בהיותה מומחית לפולקלור מוסיקלי-פיוטי של עמים שונים, נסעה מספר פעמים (בשנים 1930, 1931, 1934) לבילורוסיה עם משלחות הפולקלור מטעם המכון לספרות הרוסית על שם פושקין. כתוצאה מעיבוד החומר הנרחב שנאסף שם, נערכה מונוגרפיה גדולה *Ballada v evreiskom folklоре*, (בלדה בפולקלור היהודי) שהעבודה עליה הסתיימה ב-1938, אך לא ראתה אור מעולם.⁴⁷

רק צינברג, מתוך כל המדענים היהודיים העצמאיים, המשיך ב-1930 את עבודתו המדעית. בין השנים 1919 ו-1937 פורסמו בידיש בוילנה שמונה כרכים של עבודתו על תולדות הספרות היהודית. על עבודה ציבורית פובליציסטית יכול היה רק לחלום. גם בלי זה התנהגותו של צינברג, אשר לא חשש שיפרסמו את עבודותיו בארצות חוץ או לקבל אורחים מחוץ לארץ ולאסוף בערבי שבת בביתו את חובבי התרבות היהודית, התקבלה על ידי השלטונות כמעשה התגרות. קל לתאר את האווירה המתוחה, בה עבד צינברג, לפי הרוח בה נכתבה ביקורת ספרותית, שהתפרסמה ב-1935 בעיתון *Tribuna* לאחר יציאתו לאור של הכרך השני של *Kniga zhyzni* (ספר החיים) של שמעון דובנוב. למרות שבאותה עת ההיסטוריון לא התגורר כבר 13 שנים ברוסיה, חשש כנראה מחבר הביקורת, שלתורתו של דובנוב יש עדיין תומכים בקרב היהודים הסובייטיים. הוא הישווה אותו להיטלר ותיאר אותו במילים גסות כ"כלבלב מעורר רחמים המיילל בקולו הצורם את דברי הפאשיזם היהודי".⁴⁸

שנות השלושים היו שנים גורליות למדע המזרחנות בלנינגרד. הקורבן הראשון היה המומחה ללשון העברית סוקולוב, שנעצר ב-1933 והוצא להורג ב-1937. ב-1934 נאסר ואבדו עקבותיו של הסטודנט למזרחנות ר' לוי. בין ינואר 1938 ועד 1939 נעצר שנית סטודנט האוניברסיטה י' אמוסין, שהואשם ב'השתתפות בארגון הטרור' של הסטודנטים. בפברואר 1938 עצרו את המומחים ללשונות השמיות י' גרינברג ונ' יריחוביץ'.⁴⁹

ב-4 באפריל עצרו שרותי הביטחון של ברה"מ את ישראל (סרגיי) צינברג בן ה-66. האשימו אותו בהשתייכות לארגון אנטי-מהפכני. את החקירה ניהל חוקר נקו"ד פייגלשטיין, אשר 'פיברק' ארגון אנטי-מהפכני ממכריו של צינברג, שנהגו להתאסף אצלו בערבי שבת, על מנת לשוחח על ספרות יהודית ובכלל על נושאים יהודיים. בזמן החקירה הוזכרו סופרים עבריים, פעילים לשעבר של מפלגות יהודיות, מדענים וסתם חובבי התרבות היהודית. רבים מהם כבר נעצרו באותה שעה, כמו למשל גולובצ'יק, אשר העיד בחקירה, שצינברג בשיחותיו עם ידידיו התלונן על העדר זכויות דמוקרטיות בברה"מ ועל תוצאותיה ההרסניות של מדיניות המפלגה הקומוניסטית על גורלו של

העם היהודי.⁵⁰ למרות שצינברג לא הסכים להודות באשמה, פסקו לו 8 שנות מאסר והוא נשלח לולדיוסטוק, שם נפטר ב-3 בינואר 1939 בבית החולים של מחנה המעבר.

בבית חרושת על שם קירוב, שם עבד צינברג למעלה משלושים שנה, כשהוא מנהל את המעבדה לכימיה, זכה שמו לכבוד גדול וחלק מחבריו לעבודה לא התכחשו לו בניגוד לנוממות האתיות של אותה תקופה. מומחה ידוע למתכות, חבר האקדמיה אלכסנדר באיקוב, לפי בקשתה של אשתו של העצור, הגן על צינברג לפני התובע הכללי אנדריי וישינסקי.

למרות שרוזה צינברג פנתה עם תלונה לכל המוסדות הגבוהים והעבירה מכתב לידיד האנושות סטאלין, ולא פסקה להדגיש שבעלה נשפט 'לא בגלל פעילותו הספרותית' ושהוא תמיד יצא נגד הציונות והעברית, אין ספק, שדווקא האופי היהודי של חייו הוא שקבע את גורלו. לפי עדותו של ארנסט צינברג, בנו החורג של בתו תמרה, וישינסקי אמר כנראה לאחד הטורחים למענו, שאילו צינברג היה רק מומחה מהזן שעבר זמנו, אפשר היה אפילו למחול לו, אולם מכיוון שבנוסף לכל הוא גם פעיל ציבור יהודי, הרי שאין מה לעשות.

מכתביו של צינברג לאשתו ולבתו ממקום מעצרו חדורים שליטה עצמית, שאיפה לעודד את משפחתו. הוא לא נהג להתלונן ואפילו נזף באשתו, שנותרה בלא כל אמצעים, על שהיא שולחת לו חבילות וכסף לבית הסוהר. רק כאשר היה כבר מצבו חסר תקווה, סיים את מכתבו האחרון הביתה במילים: "אני משתדל להחזיק מעמד ככל שאפשר!"⁵¹

יחיאל רברבה נעצר ב-26 באוקטובר אותה שנה. כמו צינברג, גם לו פסקו שמונה שנות מחנה עבודה וחינוך מחדש בגין 'פעילות לאומנית' והוא נפטר במהרה במקום מעצרו. הפרדוקס הוא, שכשבעים לפני מעצרו כתב רברבה בביוגרפיה שלו, שהועברה למחלקת כוח אדם בספרייה הציבורית:

תקופה שנייה של חיי התחילה עם מהפכת אוקטובר, כאשר אני – צל אדם – הפכתי לאדם

חי ובתנאים שונים לגמרי נהייתי משתתף חופשי בחיי התרבות והמדע של ארצנו.⁵²

אפשר לומר שעם העלמם של צינברג ורברבה השתיים תהליך החיסול של המרכז המדע היהודי בפטרבורג.

בשנות העשרים תחום הפעילות של אופ"ה והחברה היהודית להיסטוריה ולאנתרופולוגיה הוגבל למחקרים מדעים ומבחינה הגיאוגרפית לגוברניה פטרוגרד. במסגרת צרה זו, כמעט מבודדות מהעולם החיצון, התקיימו שתי החברות עד 1929, כשהן נשענות על העזרה של הציבוריות הותיקה בפטרבורג ותרמו תרומה ניכרת למדע היהדות. מדענים מסוימים, כגון מגיד וצינברג המשיכו

לעבוד גם בשנות השלושים ופירסמו את עבודותיהם בחוץ לארץ, למרות יחסם העוין של השלטונות. בשום מקום, פרט ללנינגרד, לא התקיים המחקר העצמאי על היהדות תקופה כה ארוכה.

ההבדל בין המרכז הלנינגרדי למחקר מדעי היהדות לבין מוסדות המדע הסובייטיים החדשים, שהוקמו בקייב ובמינסק היה לא רק בעובדה שהשלטונות התייחסו בעוינות כלפי המוסד הלנינגרדי עד שהביאו לחיסולו, ולעומת זה מימנו את המוסדות הסובייטיים בקייב ובמינסק. במוסד היהודי בלנינגרד יצאו לאור פרסומים בלשון הרוסית ואילו במוסדות הסובייטיים בקייב ובמינסק - ביידיש. בלנינגרד היעד היה להגיע לקורא המשכיל ואילו במוסדות הסובייטיים היה היעד – 'העם הפשוט'. בנוסף לכך השלטונות הורידו מלמעלה הוראה להתייחס לאידיאולוגיה ולנושאים של המדע הסובייטי הרשמי כמדע 'פרולטרי'. לאחר שחוסל המרכז העצמאי למחקר מדעי היהדות בלנינגרד, לא הקימו בו השלטונות מרכז חדש למדע 'פרולטרי' בלשון יידיש. בסופו של הדבר לא האינטליגנציה היהודית ולא השלטונות עצמם היו מעוניינים בכך.

- ¹ על המחקר במדעי היהדות בברא"מ, ראו: A. Greenbaum, *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918-1953*, Jerusalem 1978, pp. 1-71; K. Starkova, 'Semiotologia v SSSR za sorok let', *Uchonye zapiski Instituta Vostokovedenia (AN SSSR)*, 25 (1960), pp. 263-277
- ² *Evreiskii ezhegodnik Kadima, 1918-1919*, Petrograd, 1918, p. 52
- ³ S. Dubnov, 'Ob izuchenii istorii russkikh evreev i ob uchrezhdenii russko-evreiskogo istoricheskogo obshchestva', *Voskhod*, 4-9 (1891), pp. 1-91; idem, 'O sovokupnoi rabote po sobraniu materialov dlia istorii russkikh evreev', *ibid*, 11 (1891), pp. 25-33 (second pagination)
- ⁴ *Evreiskaya starina*, 10 (1918), pp. 318-320; *Evreiskaya nedelia*, 19-20 (1917), pp. 53-54
- ⁵ י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, תל-אביב תשל"א, כרך 7, עמ' 180-181.
- ⁶ *TsGASPB*, קובץ 2555, רשימה 1, תיק 259, דף 113.
- ⁷ גרינורי קראסני-אדמוני (1881-1970) - היסטוריון ומשפטן. עבד במכון למזרחנות ובאוניברסיטה של פטרבורג (עד 1924). אחר כך עבד בתור משפטן. בתחילת שנות ה-50 הורחק מלשכת עורכי הדין, בשנות ה-60 התקבל לשם בחזרה. בשנות ה-50 - יזם ללא הצלחה הקורסים הרשמיים ללימוד הלשון העברית.
- ⁸ ש' ראזנפעלד, די השכלה-בעוועגונג ביי יודען, פון משה מענדעלסאן ביז יצחק-בער לעוויוזאן (1830-1750); ש' ראזנפעלד, משה לייב ליליענבלום, זיין לעבן און אויפטאון, תר"ד-תר"ע; י' סאסיס, די סאציאל עקאנאמישע לאגע פון די רוסלענדער יודען אין דער ערשטער העלפט פון 19 טען יארהונדערט.
- ⁹ *TsGASPB*, קובץ 2555, רשימה 1, תיק 908, דף 2, 5, 8-9, 51.
- ¹⁰ *Evreiskaya tribuna*, 18 (23), 1922, p. 7
- ¹¹ S. Dubnov, *Evrei v tsarstvovanie Nikolaya II (1894-1914)*, Petrograd 1922
- ¹² S. Dubnov, *Evrei v Rossii i Zapadnoi Evrope v epokhu antisemitskoi reaktsii (1881-1914)*, Petrograd 1923
- ¹³ S. Lurie, *Antisemitizm v drevnem mire*, Petrograd 1922
- ¹⁴ S. Ginzburg, *Minuvshee, istoricheskie ocherki, statii i kharakteristiki*, Petrograd 1923
- ¹⁵ N. Bukhbinder, *Istoria evreiskogo rabochego dvizhenia v Rossii. Po neizdannym materialam*, Leningrad 1925
- ¹⁶ Yu. Gessen, *Istoria evreiskogo naroda v Rossii*, Vol. 1, Leningrad 1925, Vol. 2, Leningrad 1927
- ¹⁷ מכתבו של צינברג לאישתו 10.7.1913, אימ"א, קובץ 1498.
- ¹⁸ M. Beizer, 'An Unsent Letter from Simon Dubnow to Lenin', *Jews in Eastern Europe*, 2 (24), 1994, pp. 49-51
- ¹⁹ F. Perchyonok, 'Akademia nauk na "Velikom perelome"', *Zvenia*, 1 (1991), p. 166;
- TsGASPB*, קובץ 2555, רשימה 1, תיק 908, דף 14, 5.

- ²⁰ 1922 - קיבלה החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה 1,500 דולר (18 p. (1922), *Razsvet*, 22) ב-1923 קיבלה החברה מהגיוניט עוד 750 דולר (*GARF*, קובץ 1339, רשימה 1, תיק 1040, דף 1).
- ²¹ *Evreiskii vestnik*, 5-6 (1922), p. 10.
- ²² *Petrogradskaya pravda*, 16.6.1923; על המוזיאון ראו: 396 p. (1924), *Evreiskaya starina*, 11.
- ²³ 12 (1928), pp. 406-407; M. Beizer, 'Dom na Piatoi linii', *Vestnik evreiskoi kultury*, 2 (5), 1990, pp. 38-42.
- ²⁴ י"יפה, 'לשאלת גידול החידקים בתסנונות-תרבותיהם', הרפואה, 1929, חוב' ב', כרך ג'; בחברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה היו גם ועדות להיסטוריה, לפירוש של התנ"ך ולמשפט תלמודי (מ' ווישניצער, 'די אידישע היסטאריקער און געלערטע אין סאוועט-רוסלאנד', צוקונפט, 1928, מס' 33, עמ' 462); ולדימיר יופה (בן איליה) (1898, פרס – 1979, לנינגרד) – מיקרוביולוג, אפידמיולוג, חבר האקדמיה למדעי הרפואה של ברה"מ, חתנו של הרב ד' קצנלבוגן. בנעוריו – פעיל התרבות היהודית בעיר פרס. בשנות העשרים השתתף בפטרוגרד בעבודתה של החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה ובאופ"ה. תירגם את שיריו של זלמן שנאור.
- ²⁵ *Evreiskaya letopis*, 1 (1923), pp. 159-167.
- ²⁶ גרינבאום (לעיל, הערה 1), עמ' 19-20; A.V. Blum, *Evreiskii vopros pod sovetskoi tsenzuroi*, Sankt-Petersburg 1996, pp. 35-36.
- ²⁷ A. Almoini, 'I. D. Amusin – chelovek i uchonyi', *Leningradskii evreiskii almanakh*, 15 (1987), pp. 8-18.
- ²⁸ צוקונפט, 33 (1928), עמ' 462.
- ²⁹ *TsGAIPD*; 51, 39, 5, דף 908, תיק 1, רשימה 2555, קובץ 16, רשימה 11, צרור 655, תיק 11146, *Evreiskii vestnik*, Leningrad 1928, pp. 223-234; 1 דף.
- ³⁰ 1925 - קיבל הארגון אופ"ה מהגיוניט 400 רובלים לחודש (*TsGASPB*, קובץ 2555, רשימה 1, תיק 908, דף 51) גרינבאום (לעיל, הערה 25), עמ' 22.
- ³¹ *TsGAIPD*, קובץ 16, רשימה 11, צרור 649, תיק 10963; 31-32, pp. (1929), *Tribuna*.
- ³² למשל, דוד מאץ הופיע עם ההרצאה 'השכלה יהודית ועשר שנים ממהפכת אוקטובר' (*Evreiskii vestnik*, Leningrad 1928, pp. 219, 225).
- ³³ על פירוק האקדמיה למדעים ראו אצל פרציונוק (לעיל, הערה 19).
- ³⁴ על נפומניאשצ'י ראו: י"י סלוצקי, 'נפש קרועה: דרכו וגורלו של הסופר שלמה נפומניאשצ'י', שבות 3 (1975), עמ' 89-80; 31-32, pp. (1929), *Tribuna*, 16 (1928), p. 25; 12 (1929), עמ' 193.
- ³⁵ פרציונוק (לעיל, הערה 33), עמ' 193.
- ³⁶ שם, עמ' 195-205, 207-209.
- ³⁷ *TsGAIPD*, קובץ 24, רשימה 8, תיק 165, צרור 2600, דף 5-1.
- ³⁸ פרטים נוספים על סגירת הארגונים וגורל הארכיונים שלהם ראו אצל: גרינבאום (לעיל, הערה 30), עמ' 22-23, 148; M. Beizer, *The Jews of St. Petersburg, Exorcisms Through a Noble Past*, Philadelphia-New York 1989, pp. 123-124, 130, 169-170; I. Krupnik, 'Sudba kollektiv', *Vestnik evreiskoi kultury*, 2 (5), 1990, pp. 43-46; V. Lukin, 'Archive of the JHES: History and Present Condition', *Jews in Eastern Europe*, 1 (20), 1993, pp. 45-61; V. Gessen, 'The Strange Fate of the Archives of the St. Petersburg Jewish Societies', *Soviet Jewish Affairs*, 21, 2 (1991), pp. 55-68.
- ³⁹ על חקר השפות והתרבויות השמיות ראו: סטארקובה (לעיל, הערה 1); K. Starkova, 'Gebraistika', *Aziatskii muzei – LO IVAN SSSR*, Moscow 1972, pp. 544-559; Ya. Vasilkov, A. Grishina, F. Perchyonok, 'Repressirovannoye vostokovedenie', *Narody Azii i Afriki*, 4 (1990), pp. 113-126; 5 (1990), pp. 96-106.
- ⁴⁰ *ANPB*, אוסף של ד' מגיד, דף 11, 17-16.
- ⁴¹ גרינבאום (לעיל, הערה 38), עמ' 28, 38, 152.
- ⁴² B. Ya. Koprzhiva-Lurie, *Istoria odnoi zhyzni*, Paris 1987, p. 116.
- ⁴³ סטארקובה (לעיל, הערה 1).
- ⁴⁴ I. Ravrebe, 'O klinopisnykh tekstakh iz Ras-Shamra', *Izvestia AN SSSR*, 1 (1935), pp. 85-102.
- ⁴⁵ סטארקובה (לעיל, הערה 43), עמ' 268-271.
- ⁴⁶ LO IVAN RAN) מגיד V. Gessen, 'D.G. Maggid v Evreiskom otdelenii GPB', קובץ 85 (1990), pp. 77-80; 97, רשימה 97, תיק 661, דף 34-35, 70, 80.
- ⁴⁷ A. Dvilanskii, 'Sofia Maggid o evreiskikh balladakh v dovoyennoi Belarussii', *Muzykalnyi evreiskii folklor Belarusi*, Mogilev 1996, pp. 60-77.
- ⁴⁸ *Tribuna*, 13 (1935), p. 32.
- ⁴⁹ אלמויני (לעיל, הערה 26); ואסילקוב, גרישינה, פרציונוק (לעיל, הערה 39), עמ' 116, 120-121.
- ⁵⁰ *ALO UKGB*, תיק P-21613.
- ⁵¹ M. Beizer, 'New Information on the Life of Izrail Tsinberg', *Soviet Jewish Affairs*, 21, 2 (1991), pp. 31-38; 1217, 1175.
- ⁵² על השנים האחרונות של חיי רברבה, ראו: A. Greenbaum, M. Beizer, 'Yehiel Ravrebe, Jewish Poet and Scholar', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1 (17), 1992, pp. 27-36.